

Василь ЛИСИЙ

АНТРОПОЛОГІЯ ЛЮДВІГА ФОЙЄРБАХА* ЯК ДІАЛЕКТИКА З “ЛЮДСЬКИМ ОБЛИЧЧЯМ”

Серед мислителів минулого, котрі досліджували проблеми діалектики, основне місце належить німецькому філософові Людвігу Фойєрбаху. Попри негативне ставлення до діалектики Гегеля, Л.Фойєрбах зумів відновити її як діалог. А останній мислиться ним як спілкування Я і Ти. Звідси, діалектика у Фойєрбарха є не що інше, як суб'єкт-суб'єктивні взаємини. Це важливий бік діалектики, оскільки вона зорієнтована на людину, а тому втілює в собі образ її “родової” життєдіяльності.

За філософією Л.Фойєрбаха міцно укорінилася думка про її метафізичність, тобто відсутність у ній проблем, пов'язаних з діалектикою. При цьому як альтернативи Л.Фойєрбаху висуваються або Гегель, або Маркс. Тим не менше, всебічний аналіз філософії Фойєрбаха свідчить, що діалектика для нього не була чужою, він її знав. І це зовсім не випадково. “Будучи учнем Гегеля... він не міг не засвоїти ряду діалектичних ідей останнього, про що свідчать всі його твори – пише М.О.Булатов. – Суть справи в тому, що Фойєрбах засвоїв елементи діалектики з філософією Гегеля, але він не сприйняв і тим більше не створив системи діалектики. Тому для його письма характерна форма тез, а не зв'язної неперервної течії думки” [2, 252].

Логіка і зміст міркувань Фойєрбаха дають підстави не сумніватися в належній його орієнтації в проблемах філософської діалектики гегелівського типу. Філософ прямо пов'язує діалектику з природою, заперечуючи її умоглядний характер. “Що являє собою діалектика, – запитує він, – якщо вона йде врозріз з природним випликанням і розвитком? Яку ціну має її “необхідність”? Яку ціну має “об'єктивність” психології, взагалі філософії, якщо вона відмежована від єдино категоричної, імперативної, корінної і

* У написанні ішномовних прізвищ (Feuerbach, Freud, Heine) редколегія вважає за доцільне застосування фонетичного принципу, який поки що дискутується в українському мовознавстві.

основоположної об'єктивності, об'єктивності тілесної природи, мало того, якщо вона остаточно втратила з нею будь-який зв'язок, замкнувшись у суб'єктивну сферу, не обмежену ніяким "не-я" Фіхте, "річчю-в-собі" Канта, і вбачає в цій суб'єктивності абсолютну істину, завершення духу, кінечну мету філософії" [7, 387].

Отже, Фойербах, незважаючи на своє знання діалектики Гегеля, водночас в цілому відкидає як її, так і ідеалізм свого геніального попередника. До якої ж діалектики був схильний Фойербах? А точніше, творцем якої діалектики він був? І тут не йде мова про якесь суб'єктивне розуміння німецьким філософом діалектики. Йдеться про *особливе явище* в галузі філософської діалектики, навіть про певну її історичну форму. За М.А.Булатовим, "відомий ряд історичних форм діалектики, які нас цікавлять тут знову-таки як закономірні моменти руху пізнання: стихійна діалектика стародавніх і діалектика як "мистецтво вести суперечку" – засіб досягнення істини; схоластична діалектика; діалектика як порожня словесна суперечка (для Декарта, Бекона й інших філософів Нового часу); антиномічна діалектика Канта; діалектика як позитивний метод пізнання (суб'єктивний у Фіхте, об'єктивний у Шеллінга і Гегеля); діалектика як система суб'єкт-суб'єктних відношень і як діалог (у вченні Фойербаха); матеріалістична та історична діалектика марксизму" [1, 66-67].

М.О.Булатов чітко і обґрунтовано визначив місце діалектики Фойербаха в системі її історичних форм. На жаль, дослідники завжди звертали увагу тільки на матеріалізм чи на антропологізм філософа і рідше – на його історико-філософську концепцію. До діалектики справа не доходила, бо Фойербах начебто був "метафізиком" у розумінні філософського методу як такого та його застосування. Той факт, що Фойербах заперечував діалектику як логіку є, звичайно, безсумнівний. Якщо взяти Шеллінга і Гегеля, то "тісний зв'язок діалектики й ідеалізму у цих мислителів дав привід Фойербаху разом з тим *другим* відкинути і *першу* як спосіб мислення" [1,68].

Відомо, яку різко негативну оцінку Фойербаха викликали лекції з теософії "пізнього" Шеллінга. Хоча в них є, безумовно, блискучі

взірці філософської діалектики, для Фойєрбаха вона тут не є предметом справжнього мистецтва розуму.

“Кожне натхнення, – писав Шеллінг, – виражається певним чином; існує й таке натхнення, яке знаходить свій вираз у потязі до мистецтва діалектики, справді наукове натхнення. Тому існує і діалектична філософія, визначена як наука, тобто відокремлена від поезії і релігії. Кажуть, начебто рефлексія ворожа ідеї; але ж вищий тріумф істини полягає саме в тому, що вона все-таки переможно виступає з крайнього поділу і відособлення. Розум у людині є те, що, за уявленням містиків, є *primum passivum* у бозі, або першопочаткова мудрість, в якій усі речі суть разом і все-таки відособлено, де вони єдині і кожна все-таки свобідна в своїй своєрідності... Назва філософії бере своє походження, з одного боку, від любові як всезагального початку, що одухотворює, з іншого – від усїєї першопочаткової мудрості, яка є її справжня мета” [11, 157].

А Фойєрбах твердить: “для Шеллінга дух – потенція безглуздя; свобода – беззаконня; діалектика – привілей стверджувати чи заперечувати все, що завгодно, – байдуже – правильно це чи неправильно, має смисл чи безглузде, погоджується з розумом чи ні з чим не погоджується. Абсолютна тотожність, яку він раніше вносив в об’єкт, тепер для нього – метод, що перетворився в суб’єкт” [6, 209].

Відомо, що поняття кола є фундаментальною характеристикою руху реальності та її пізнання, а, отже, воно віддзеркалює специфіку діалектики. Це неодноразово підкреслював і сам Гегель. На думку М.О.Булатова, “оскільки науки вивчають діалектичну за своїм характером дійсність, вони неминуче приходять до ідеї кола, яке виступає або як логічна форма відтворення реального розвитку, або у вигляді предмету науки. Правда, в механіці, астрономії кола – переважно форма їх предмету, а не форма їх методу. “Колоподібність” лише в діалектичній філософії у всій своїй повноті стає принципом і методом, а тим самим і загальною формою побудови системи філософського знання” [2, 98].

Фойєрбах же з поняттям кола пов’язує принцип ідеалізму, сукупність спекулятивної філософії взагалі, а, отже, і відкидає коло

як символ “нової філософії”. Натомість, принципом останньої вважає еліпс. При цьому випускається з поля зору, а то й ігнорується істотна риса діалектики – *бути теорією саморуку*. І це на тій підставі, що мислення повинно бути доповнене “зовнішнім” чинником (“другою стороною мислення”) – спогляданням. “Тотожне з собою, неперервне мислення – в суперечності з дійсністю, – пише Фойєрбах, – примушує світ обертатися в колі біля свого центру; мислення ж, що переривається спостереженням нерівномірності цього руху, отже, таке, що переривається аномалією споглядання, перетворює у відповідності з істиною це коло в еліпс. Коло є символ, є герб спекулятивної філософії, мислення, що має опору лише в самому собі; що стосується гегелівської філософії, то вона, як відомо, є коло кіл... між тим еліпс є символ, герб чуттєвої філософії, мислення, що знаходить свою опору в спогляданні” [8, 197].

Як відомо, тотожність протилежностей є фундаментальним принципом діалектики. Причому, безпосередність тотожності є істотна риса відношення протилежностей. Адже виникнення відмінностей у діалектиці іманентне, як і зв'язок, що виникає, є необхідним. Останній викликається природою самої речі (ідеального чи реального порядку). За Фойєрбахом же єдність протилежних визначень можлива тільки в абстракції, а не в реальності. В останній протилежності опосередковані лише через “середній термін”. І це є характерним, на думку філософа, для усякого відношення протилежностей, яке характерне їх тотожністю.

Що ж опосередковує протилежності, в чому суть “середнього терміну”? “Тільки час, – проголошує філософ, – є засобом поєднання в одній і тій же істоті протилежних чи таких, що суперечать одне одному, визначень у відповідності з дійсністю.

Так це, в усякому разі, відбувається у живих істотах. Тільки таким чином виявляється тут, у людині, наприклад, та суперечність, що в телерішній момент мене заповнює і мною володіє це визначення, це відчуття, цей намір, а в інший момент – інше, прямо протилежне визначення... Якщо б я однозначно поєднав у собі протилежні визначення, то вони б нейтралізувалися, притупилися, подібно до протилежностей хімічного процесу, які з'являються одночасно, причому в нейтральному продукті втрачаються їх відмінності. Але

муки суперечності полягають саме в тому, що в теперішній момент я пристрасно бажаю бути і буваю тим, чим я не виявляюся в наступну мить і від чого я енергійно відмовляюся, що положення і заперечення йдуть одне за іншим, що обидві протилежності, кожна в своїй повній визначеності і загостреності, мене збуджують, причому кожна протилежність виключає іншу” [8, 195-196].

Критикуючи гегелівську позицію щодо абсолютної тотожності як тотожності мислення з самим собою, яка, на думку філософа, не виходить за межі формальної тотожності (бо в такому випадку мислення є відмежоване від чуттєвості, споглядання), Фойербах на цій основі стверджує, що й мислима єдність протилежностей є також формальна, а не реальна, об’єктивна [8, 196].

Але ж, на думку Гегеля, і цілком справедливу, саме “суперечність є критерієм істини, відсутність суперечності – критерій заблудження” [3, 264]. Причому, мова зовсім не йде лише про формальну, обмежену мисленням єдність протилежних визначень, яка є безпосередньою. Але ж “подивіться навколо себе відкритими очима – і ви побачите, що немає нічого на землі, ні на небі, що не містило б у собі, всередині себе, суперечності, тобто, безпосередньої єдності протилежностей, їх “співпадіння” в одному і тому ж, і саме в точці їх переходу одна в іншу, їх взаємного – “переливу”, перетворення” [4, 116].

Фойербах виявляє діалектичний підхід до розуміння природної причинності, твердячи, що природа є “результат істот або сил, які взаємно одна іншу потребують і утворюють, спільно діючи” [9, 642].

Істотним для діалектики є розуміння мислення як діяльності всезагального. Ця властивість характерна мисленню взагалі і філософському зокрема. Так визначають мислення і Гегель, і Фойербах. На думку останнього, “ця особливість нормальна, вона укорінена в природі мислення, сутність якого є щось всезагальне на відміну від дійсності, сутність же дійсності складає індивідуальність” [8, 196].

Не сприйнявши діалектики Гегеля, Фойербах натомість висунув ідею її нового типу, нової її форми. Це пов’язано з корінним, творчим переосмисленням ним філософії, її предмету і призначення.

В основі філософської рефлексії Фойєрбаха – людина. Повернення філософської думки до людини – чи не це суть філософського подвигу Фойєрбаха: “Тому пізнавальним принципом, суб’єктом нової філософії, – підкреслює Фойєрбах, – є не Я, не абсолютний, тобто абстрактний, дух – словом, не розум, взятий в абстрактному смислі, а дійсна і цілісна людська істота. Реальністю, суб’єктом розуму є тільки людина. Мислить людина, а не Я, не розум” [8, 198].

Але людина є не тільки і не просто принцип “нової філософії”. “Нова філософія, – підкреслює Фойєрбах, – перетворює людину, включаючи і природу як базис людини, в єдиний, універсальний і вищий предмет філософії, перетворюючи, отже, антропологію, в тому числі і фізіологію, в універсальну науку” [8, 202].

Більше того, основний принцип філософії (традиційний – тотожності мислення і буття) Фойєрбах переосмислює з позицій філософської антропології, вказуючи, що єдність буття і мислення істинна, і має смисл лише тоді, коли за основу, суб’єктом цієї єдності береться людина. “Тільки реальна істота пізнає реальні речі, де мислення не є суб’єкт для самого себе, а предикат дійсної істоти, тільки там думка теж не відокремлена від буття. Тому єдність буття і мислення не формальна в тому смислі, щоб мисленню в собі і для себе було властиве буття, як дещо визначене. Ця єдність цілком визначається предметом, змістом мислення” [8, 199].

Антропологічний принцип не тільки зумовив переосмислення, скажімо, предмету філософії. Він став основою для усвідомлення нового типу діалектики, який кардинально відрізнявся від гегелівського, хоча це усвідомлення і відбувалося на шляхах критики абсолютного ідеалізму Гегеля. На це чітко вказує Е.В.Ільєнков, коли пише: “Основну причину слабкості і суперечливості гегелівської філософії Фойєрбах вбачав в ідеалізмі. Тим самим він сформулював найважливіше – ключове – питання сучасної йому філософської боротьби. Принципово правильна відповідь на нього говорила: гегелівська логіка повинна бути не просто інтерпретована по-іншому, не просто витлумачена як логіка людського, а не надуманого “божественного” мислення. Цього мало. Щоб стати логікою дійсного людського мислення, діалектика потребує значно серйознішого і радикальнішого переосмислення, критичної перебудови всієї її споруди, починаючи з фундаменту” [4, 154].

Ще конкретніше висловився І.В.Бичко. “Існує точка зору, – стверджує він, – що Фойєрбах, який першим серед представників німецької класичної філософії перейшов на позиції філософського матеріалізму, нібито багато в чому втратив у діалектичній спадщині останньої. Проте справжня ситуація не зовсім відповідає такій оцінці. Фойєрбах просто зосереджує діалектичний аналіз на визначальній, з його точки зору, сфері реальності – сфері людських стосунків. Саме тут Фойєрбах і пропонує концепцію так званого “туїзму” – розуміння людини як істотно зв’язаної з іншою людиною. Носієм людської сутності у Фойєрбаха виявляється вже не ізольоване Я попередньої філософії, а взаємозв’язок Я і Ти. Саме на виявлення всієї складності та суперечності цих стосунків і скеровується діалектичний творчий пошук Фойєрбаха. Людська сутність в усій своїй складності та розмаїтті і становить сферу життєдіяльності діалектики, своєрідним фокусом якої є любов” [10, 150-151].

У чому ж суть діалектики з “людським обличчям”? Фойєрбах чітко її визначає: “Істинна діалектика не є монолог самотнього мислителя з самим собою, це діалог між Я і Ти” [8, 203]. Звертає на себе увагу ряд моментів у розумінні Фойєрбахом діалектики. По-перше, філософ говорить саме про істинну діалектику. Отже, Фойєрбах знав ще й іншу діалектику (очевидно, Гегеля), але вважав її неістинною. По-друге, діалектика для Фойєрбаха не монолог, а діалог. Тобто, це людська діяльність, але в формі спілкування. І, по-третє, суб’єктами діалектики як діалогу є Я і Ти, точніше, суб’єктом є Я, об’єктом – Ти. Щодо останнього моменту, то філософ, зокрема, підкреслює: “Абсолютна філософія тотожності зовсім спотворила точку зору істинності. Природна точка зору людини, точка зору відмінності Я і Ти, суб’єкта і об’єкта, є справжня, абсолютна точка зору, отже, також точка зору філософії” [8, 202].

Проте, незважаючи на відсутність елемента суперечності в діалозі (спілкуванні), Фойєрбах все ж констатує необхідність відмінності його суб’єктів. “Людська сутність, – зауважує він з цього приводу, – наявна тільки в спілкуванні, в єдності людини з людиною, в єдності, що спирається лише на реальність відмінності між Я і Ти” [8, 203].

Безумовно, Фойєрбах в основу єдності (зв'язку) людей поклав чуттєвість, маючи на увазі, що "усяке людське спілкування ґрунтується на однаковості відчуття людей як на своїй передумові" [8, 259]. Слід зауважити, що й тепер "цей бік справи мало досліджений. У гносеології багато писалося і пишеться про чуттєвість як зв'язок об'єкта і суб'єкта; не менш важливим і цікавим є дослідження її як суб'єкт-суб'єктного відношення" [2, 259].

Відомо, що традиційно діалектика розглядалася як духовний феномен, як спосіб мислення. Це поширювалося і на її діалогічну форму. З діалектики усувалося все, що стосується чуттєвості, оскільки з останньою пов'язувалася емпірія. Натомість і діалектика витлумачується не як емпірична, а теоретична форма мислення. Це стосується і розуміння діалогу. Фойєрбах же прямо вказує: "Об'єктами чуттів служать не тільки "зовнішні" предмети. Людина дана самій собі тільки чуттєво. Вона сама собі предмет як чуттєвий об'єкт. Тотожність суб'єкта і об'єкта – лише абстрактна думка в самосвідомості, вона може стати істиною і дійсністю тільки в чуттєвому спогляданні, яке людина одержує від людини" [8, 189-190].

Згідно з Фойєрбахом, критерієм істинності і всезагальності є співтовариство людей. Більше того, ідеї виникають тільки із спілкування між людьми, тільки із розмови людини з людиною. "Навіть достовірність буття інших зовнішніх мені речей, – підкреслює філософ, – для мене опосередкована достовірністю наявності іншої людини, поза мною суцїої" [8, 190].

Як відомо, для діалектики (філософської) важливим є принцип всезагальності. При цьому остання може розумітися по-різному, хоча вона стосувалася (і стосується) розуміння діалектики як єдності (тотожності) буття і мислення. Щодо діалогічної діалектики, то тут критерій всезагальності взагалі може вважатися проблематичним. І тим не менше, Фойєрбах сміливо вбачає в суб'єкт-суб'єктному відношенні всезагальність, трактуючи її вельми оригінально. "Величним і останнім принципом філософії, – пише філософ, – є... єдність людини з людиною. Всі істотні відношення, принципи різних наук – тільки різні види і форми цієї єдності" [8, 204].

Отже, що стосується діалектики Фойєрбаха, то це, справді, є нова її форма, яка не має аналогу в історії філософії. Більше того, вона є фундаментальним чинником його методології історико-філософського дослідження. Тому це й дало право Ю.В.Кушакову висловити думку, що "...більш розвинутою і глибокою, ніж гегелівська, виявилася ретельно розроблена Фойєрбахом методологія історико-філософського дослідження. Її "діалогічна діалектика" і конкретний історизм не знають собі рівних у домарксистській історико-філософській науці" [5, 160-161].

Зауважимо, що і в межах марксистської та постмарксистської філософії діалектика як система суб'єкт-суб'єктивних відношень і як діалог не знайшла до себе належної уваги з боку дослідників. А "діалектика... є суто духовним утворенням, коріниться в людському дусі й тому є суб'єктивний, а точніше екзистенційний (приналежний "екзистенції" – людському існуванню) феномен. І саме в такому статусі виступає вона в Сократа і Платона (її творців), у неоплатоніків, у Псевдо-Діонісія Ареопагіта й німецьких містиків XV-XVII ст., звідки вона й прийшла до німецької класичної філософії" [10, 24].

Більше того, "саме до діалогічного відношення, до діалогу семантично тяжіє сам термін "діалектика". І це цілком природно, оскільки "мудрість", що на неї орієнтує себе цей спосіб філософствування, є не просто "відбитком" у голові наявного суцього, того, що просто є. Окрім суцього, мудрість знає ще й можливе, належне, добродієсне. Тому мудрість не просто знає, але й оцінює. Орієнтоване на мудрість "софійне" знання виявляє себе в діалектиці; тому і "софійний" спосіб філософствування реалізує себе в діалектичному методі" [10, 26].

Останній і зорієнтований на творчість, плюралізм, діалог, а не на "монолог одинокого мислителя з самим собою". Саме так намагається бачити діалектику Людвіг Фойєрбах.

1. Булатов М.А. Деятельность и структура философского знания. – К.: Наукова думка, 1976. – 386с.

2. Булатов М.А. Ленинский анализ немецкой классической философии. – К.: Наукова думка, 1974. – 360с.

3. Гегель Г.В.Ф. Тезисы // Работы разных лет. В двух томах. – М.: Мысль, 1970. Т. 1. – С. 268-284.
4. Ильенков Э.В. Философия и культура. – М.: Республика, 1991. – 420с.
5. Кушаков Ю.В. Историко-философская концепция Л. Фейербаха. – К. Наукова думка, 1981. – 306с.
6. Фейербах Л. Господин фон Шеллинг (1843) // Избранные философские произведения. В двух томах. – М.: Мысль, 1955. Т. 2. – 465с.
7. Фейербах Л. История философии // Собрание произведений в трех томах. – М.: Мысль, 1967. Т. 3. – 465с.
8. Фейербах Л. Основные положения философии будущего // Избранные философские произведения. В двух томах. – М.: Мысль, 1955. Т. 1. – 490с.
9. Фейербах Л. Сущность христианства // Избранные философские произведения. В двух томах. – М.: Мысль, 1955. Т. 2. – 428с.
10. Філософія. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1993. – 576 с.
11. Шеллинг Ф.В.И. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с нею предметах // Сочинения в двух томах. – М.: Мысль, 1998. Т. 2. – 386с.

Василий Лысый. Антропология Людвига Фейербаха как диалектика с “человеческим лицом”. Среди мыслителей прошлого, занимавшихся исследованием проблем диалектики, особое место принадлежит немецкому философу Людвигу Фейербаху. Несмотря на отрицательное отношение к диалектике Гегеля, Л. Фейербах сумел восстановить ее в качестве диалога. Последний же мыслится им как общение Я и Ты. Отсюда, диалектика у Фейербаха есть не что иное, как субъект-субъектное отношение. Это важная сторона философской диалектики, поскольку она сориентирована на человека, а потому воплощает в себе образ его “родовой” жизнедеятельности.

Vasyl Lysyi. Anthropology of L. Feuerbach as dialectics with “a human face”. Among thinkers of the past engaged in the research of dialectic problems, the special place belongs to the German philosopher L. Feuerbach. Despite the negative attitude to Hegel’s dialectics, L. Feuerbach managed to restore it as the dialogue, which was imagined by him as an intercourse I and You. That’s why, Feuerbach’s dialectics is nothing but a subject-subjective relation. This is an important side of philosophical dialectics because it is oriented towards man, and it incarnates the image of its “patrimonial” vital functions.